

Речникът като история на българската литература

Пенка Ватова

Институт за литература при Българската академия на науките

Абстракт: Литературният речник в България се появява между двете световни войни, когато вече е факт концепцията за литературна история. Литературната история се стреми да обхване целия литературен живот и процес или обратно – да подходи концептуално, избирателно, отчитайки разнообразието на идеи, естетики и стилистики. Речникът се стреми към мащабност, всеобхватност, пълнота на литературноисторическото знание, като си служи със средствата на аналитично-синтетичното изложение. Българските литературни речници или продължават с други средства литературноисторическия разказ, или компенсират липсата на определено знание, или използват нови възможности за структуриране на това знание.

Ключови думи: литературно историзиране, речникови статии, персоналии, дигитален речник, биографии, библиографии

Keywords: literary historization, dictionary entries, personalia, digital dictionary, biographies, bibliographies

Penka Vatova is an Associate Professor, PhD; Director of the Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences; a member of the General Assembly of the same Academy; a specialist in the history of Bulgarian literary periodicals, working in the field of history of modern and contemporary Bulgarian literature.

Нуждата от литературно историзиране не съпътства една национална литература отначенките на литературен живот и литературни процеси. Тя се появява тогава, когато е налице автентичен и постоянен литературен живот – с книгоиздателска дейност, с трайна художествена и критическа практика, с литературен периодичен печат, в който тя се осъществява, с познати и признати литературни фигури и оформени литературни групи, със заявени и отстоявани естетически и художествени възгледи и позиции по конкретни въпроси на художествената практика, на взаимоотношенията между творци и читатели, творци и издатели и т.н. В историята на българската култура и литература импулсите за литературно историзиране се появяват още през 90-те години на XIX в. и са свързани първо с нуждите и целите на образованието – на образователните програми, на събирането на книжовните факти в една съвкупност, готова вече да влезе в образователно обръщение, а после и на построяването на националната литературна скала, която да подпомага обучението по родна литература в училище.

Първ опит в това книжовно поле прави Александър Теодоров-Балан със своето „кратко ръководство за средни и специални училища“ под съдържаното и изчерпателно заглавие „Българска литература“ (1896)¹. Основното качество на този труд е, че той мисли литературната история като хранилище на всичко създадено в

областта на литературата към дадения момент и тъкмо по този начин възбужда критиката да посочи това негово мислене като „най-грозна грешка“². Бидейки на повече от десетилетие от ценностното мислене върху създаването на история на българската литература³, критиката още в края на XIX в. се противопоставя на схващането, че „една история на литературата трябва да обнема редом всички книжовни данни, с които разполага“⁴.

Практиката регистрира най-общо два начина за съставяне на литературна история. Единият се илюстрира от подхода на Ал. Теодоров-Балан, по-късно през годините се явява основа и на някои мегапроекти за история на българската литература. Той се стреми да изчерпи всичко създадено в полето на художествената словесност заедно с критическата рецепция, с естетическия разрез на епохите, с проследяване на смяната на поетическите конвенции, а заедно с това с реконструиране на литературния живот с всичките участници в него. Разбира се, подходът на Балан се отнася към един ранен етап от развитието на модерната българска литература, когато книжовните (литературните) факти са все още доста малко и подбирането им според художественоценностни критерии би оцетило цялостната картина на националната литература в онзи момент. А и тогава все още е твърде проблематично формулирането на тези ценностни критерии, защото познаването на средновековната словесна традиция, а и на възрожденската е в руслото на една друга функционалност – не автентично художествена и естетическа. Духовният, политическият и утилитарният аспект на книжовността все още държи скрито естетичното (и естетическото), което се съдържа в литературната творба; а и творбата все още не се възприема като техне, тя е много повече митос⁵.

Другият подход – литературната история като подбор и подреждане на литературни факти според художественоценностен критерий, исторически проследено, се предхожда от литературната критика, която в хода на своето развитие в началото на XX в. вече достига до формирането на усет за „високо“ и „ниско“.

Появата на този усет е свързана със завършването на прехода към автономност на литературата на фона на цялостния социален живот, а този преход е най-откроим при кръга „Мисъл“ и неговото списание. Освен ново разбиране за литературност с „Мисъл“ в литературнокритическата практика се проявяват стремежи за диференциране на изкуството – като „истинско“, „художествено“, което би надмогнало текущия момент и би било разбирано и в бъдещето; и тенденциозно, масово изкуство, изкуство на деня, на бързото, но преходно признание (*вестникарска белетристика, жълта литература*, както ги определя д-р Кръстев в предговора към „Млади и стари“⁶ през 1907 г.). Това противопоставяне на адаптивността спрямо читателската публика вече съдържа в себе си активизиране на съзнанието за историчност, изпълнено с напрежението между актуалната реалност на литературата и нейните проекции в бъдещето. По този начин с „Мисъл“ се появява алтернативата на литературноисторическото конструиране, познато до този момент – на онова, което в един академичен маниер реди безстрастно и със стремеж към каталожна всеобхватност фонда на литературната история, т.е. по модела на Балан.

И двата подхода за историзиране на българската художественословесна култура намират през цялото двадесето столетие своите конкретни проявления. Те са предметени от опитите за всеобхватно до опитите за концептуално конструиране на този надвременен, словесен свят на българите от появата му през IX в. до съвременността. И при двата подхода в една или друга степен се съвместяват стремежът да се опише движението на естетическите и художествените идеи и практики и да се представят творческите фигури, субектите на това движение, които дават лицето и уплътняват картината на националната литература. А това е благоприятно обстоятелство в определен момент и за определени цели да се извърши преход от проекта за история към проекта за съдържателно разширен каталог на литературата, какъвто е речникът.

Първите опити за синтезирано знание върху литературата под формата на енциклопедия

¹ Teodorov-Balan 1896.

² Strashimirov 1896.

³ Първата разгърната концепция за конструиране на литературна история принадлежи на Боян Пенев и е предмет на статията му „Посоки и цели при проучване на новата ни литература“ (Penev 1910). Тя е началото на един грандиозен по промислеността си и реализацията си труд.

⁴ Strashimirov 1896.

⁵ По: Sivriev 1999.

⁶ Mirolyubov 1907.

лопедични справочници и речници се правят между двете световни войни – през 1927 г. в Пловдив излиза „Малък литературен речник“ от Александър Пиронков. Той е единствен до 1940 г., когато Марко Марчевски издава „Малка литературна енциклопедия“. В нея вече намира място и българската литература – наред със световната; включена е и литературна терминология. През 1941 г. се появява справочникът с биографии и библиографии „Творци на българската литература“ от Георги Константинов, който през 1947 г. излиза в разширеното ново издание под заглавие „Български писатели“. Под същото заглавие, но с авторски колектив – Г. Константинов, Цв. Минков и Ст. Великов, – през 1961 г. е издаден нов справочник. Енциклопедичен и хронологичен указател представлява трудът на Иван Богданов „Българската литература в дати и характеристики“ (1966)⁷.

Очевидната тенденция в съставянето на тези справочници е по посока на персоналистичното представяне на родната литература. Сред тях само последното издание измества траекторията на конструиране на справочника, като се насочва към процесуалността и синхронията на литературните факти⁸. Исторически погледнато, времето на персоналистичното центриране, макар и късно, отстъпва пред структури с по-голяма обхватност, в които творческата личност своеобразно се разтваря в литературните процеси, литературните групи, полемиките, периодичните издания, в своите произведения. Тоест налице е един обратен процес във взаимовръзката между литературно историзиране и литературен речник – от ценностно подборния подход, при който на преден план стои личността на твореца, към литературноисторическа всеобхватност.

И така, през 70-те години на XX в. пътят към първия академичен речник на българската литература изглежда извървян, опитани са различни авторски подходи и той се появява като резултат от мащабен проект на голям научноизследователски колектив, формиран в Института за литература при БАН. Създава-

нето на справочни издания е водеща характеристика на дейността на Института по онова време, стълб в работата му остава и до днес.

Четиритомната академична история на българската литература (1963 – 1976) е пред завършване, когато излиза първият том (1976) на тритомния Речник на българската литература. Неговата концепция е обвързана с нуждата от едно по-достъпно като форма знание върху цялата българска литература. Речникът е част от големите литературноисторически наративи, бележещи 60-те и 70-те години на XX в., като на практика резюмира темите от академичната литературна история. Екипът от специалисти по българска литература от БАН, Университета и други академични звена под ръководството на главния редактор Георги Цанев предприема грандиозно пътуване през 11-вековната история на литературата ни, за да я представи в синтезирания и свръхбогат на информация формат на литературния речник. Тритомното издание излиза за 6 години, но работата по него като цяло трае близо десетилетие. В редколегията му влизат безспорни авторитети – учените Боню Ангелов, Тончо Жечев, Ефрем Каранфилов, Дочо Леков, Минко Николов, Боян Ничев, Милена Цанева, енциклопедичният редактор Силвия Бакърджиева, библиографът Елена Цветанова.

Сред около 1500-те статии в Речника преобладават персоналиите, посветени на българските писатели – поети, белетристи, драматурзи, публицисти, сатирици, документалисти, критици, литературоведи. Старобългарската литература е показана чрез видните си книжовници и основните средновековни писмени паметници – Асеманиевото евангелие, Болонския псалтир, Супрасълския сборник и др. Литературата на Българското възраждане е представена чрез комплекса качества, отличаващ възрожденския писател, който е още просветител, учител, автор на учебници, публицист, вестникар, фолклорист, преводач и пр. От новата литература са включени по-значителни антологии и сборници; разработени са статии за литературните списания, за издатели и из-

⁷ Към тях ще добавя аналитичния репертоар на Маньо Стоянов „Българска възрожденска книжнина (1806 – 1878)“ (1957 – 1959), който има изключителен принос за описване на възрожденската литература (книги и периодичен печат); а също и тритомния репертоар на Димитър Иванчев „Български периодичен печат (1844 – 1944)“ (1962 – 1969). Но те са справочници с различен характер и структура.

⁸ Впрочем на труда на Иван Богданов може да се гледа като на предвестник на едно доста по-късно и модерно съставено и реализирано издание – шесттомния „Атлас на българската литература“ на Симеон Янев, Биляна Борисова и Стоян Петков, обхващащ периода от 1740 до 1989 г. и излязъл през първото десетилетие на XXI в. Хронологична ос за нареждане на литературните факти включва и проекта на Института за литература „Българският литературен модернизъм“ (<http://bgmodernism.com>).

дателства, за по-големите литературни библиотеки и поредици, за някои преводачи, за художници илюстратори. Речникът съдържа обзорни статии за литературни направления, жанрове, литературни кръгове, литературни понятия; обзори върху даскалската поезия, детската литература, септемврийската литература, българската литература в чужбина и др.; статии за книжовни центрове през Средновековието и Възраждането, за организации с отношение към литературата; за типове издания – справочни и енциклопедични, библиографии и др. Особено ценна съставна част на речниковите статии е библиографията към тях – при персоналиите *книги от* и *книги и статии за* дадения писател.

Стремежът на първия академичен речник е да пресъздаде максимално богата картината на цялата литература. Заедно с това самият жанр на литературния речник буди доверие по отношение на фактите и тяхната истинност. Академичният авторски състав пък не оставя място за съмнение – и въпреки идеологическата призма, през която се чете по-близкото литературно минало и съвременността, Речникът и до днес остава ценен източник на информация за литературата, което се дължи в много голяма степен и на прецизността, с която фактите се проверяват, описват и поднасят на читателите, и на богатия фотодокументален материал, включен в него.

Промените, настъпили след 1989 г., бързо водят и до нов проект за академичен речник на литературата. Синтетично-аналитична форма на речниковата статия е прекрасна възможност за своевременна преоценка на цялостното мислене за литература, за коригиране на тълкуването и за допълване на най-засегнатата от идеологическата конюнктура зона на литературната ни история – периода от Освобождението до съвременността. В случая речникът предлага потенциала си да замести литературната история по значително по-бърз и ефективен начин и да въведе в научно и образователно обръщение едно по-автентично разбиране за нея. Работата по Новия речник, както е известен в професионалните среди (или „Речник по нова българска литература 1878 – 1992“, както е заглавието му), започва с идеята да следва персоналистичния принцип и чрез житейските и творческите траектории на писателите да навлезе в спецификата на литературните процеси, в закономерностите и внезапните обрати в литературата ни, да открие класическите и модерните явления, творците от канона, тех-

ните спътници и маргинализираните по една или друга причина литературни събратя. Авторският екип, направляван от редакционна колегия в състав Магдалена Шишкова (главен редактор), Сабина Беляева и Мирослав Дачев, полага усилия да снее печата на премълчаване, отхвърляне или тенденциозно изкривяване, наложен в близкото минало върху творци, върху част от тяхното творчество или върху естетико-художествени тенденции, особености на поетиката и стилистиката и методологически ракурси. Чрез новия им прочит автори, творби и явления се връщат на реалното си място в следосвобожденската ни литература и се актуализира знанието за литературната процесуалност. Това е най-важният прогрес на Новия речник в сравнение с тритомния. Новият речник, съставен и написан сравнително бързо, се явява навременната нова история на литературата – на мястото на нереализираната „голяма академична история“, под чийто знак Институтът за литература преживя десетилетието на 80-те години на XX в. Речникът е приет изключително критично от критиката, недоволните от него са много и различни са причините за тези реакции. Но новите призми, завръщащи четенето на литературата към присъщите ѝ сфери на философията, естетиката и художествеността, отключват нови изследователски теми и интерпретации, нови вглеждания в затулени зони на литературното минало и в литературното настояще.

Като отражение на литературноисторическото знание, речникът е нужно да се обновява през две-три десетилетия. Това е времето, в което се появява и утвърждава ново поколение творци, внасящо в националната литература различимия си влог. И не само това. Културните процеси, свързани с промяна на комуникативната ситуация, със смяна на културните и литературните конвенции, водят до преподреждане на литературния фонд с всичките му елементи. Беглият преглед на българските литературни речници сочи, че като справочно издание, речникът се появява в моменти, в които или продължава литературноисторическото знание в кратката форма на речниковата статия, или запълва дефицита на това знание при определени социокултурни промени, или пък го структурира и поднася така, че да отговори на новите потребности на читателите/ползвателите и да се възползва от иновациите в издателското и технологичното поле.

Пример за последната реализация е Дигиталният речник на българската литерату-

ра след Освобождението (<http://dictionarylit-bg.eu>), по който в момента се работи в Института за литература. Разбира се, той отразява явления, които са се оказали синхронни при създаването на Новия речник от 1995 г. – постмодернизма например. Заедно с това в него са включени немалко имена на съвременни писатели, които започват творческия си път около милениума, дори в първите години на новия век, но вече представят нови тенденции в литературата ни. Нов е списъкът и на литературоведите, които са носители на съвременното знание за литературата, търсят нови теми и проблеми и прилагат нови подходи към литературния текст и неговото културно и социално битие. Онова, което е значимо надграждане на Дигиталния речник спрямо предишния, е разгръщането на омаловажавани зони в най-новата ни литературна история – литературата за деца, фантастиката, криминалният жанр. Разширено е представянето на емигрантската литература – и от по-далечното, и особено от близкото минало и настоящето. Енциклопедичната част на Речника доизгражда една нова кратка история на българската литература след Освобождението, видяна в началото на 20-те години на ХХІ в.

По конструкцията си Дигиталният речник не се отличава много от Тритомния речник на българската литература. Само че в него, базирани на компютърни онтологии, речниковите статии предоставят информация чрез динамична система от понятия, категории, концепции, визуализации и аудиофайлове. Литературните факти са свързани в интердисциплинарна информационна система чрез хиперлинкове и система на търсене и групиране. Така знанието за новата и съвременната българска литерату-

ра става по-систематизирано, отворено, визуално информиращо и достъпно за усвояване и използване. Статиите за отделните писатели са проектирани така, че нагледно да се откроява мястото на автора в короната на „литературното дърво“: връзките му с литературни направления, кръгове, издания и други писатели. Представянето на литературата като мрежа е допълнено с два фонда – фотодокументален, структуриран в персонални галерии, и аудиофонд, в който записите на гласовете на писателите са свързани с речниковите статии за тях. Литературната карта на България открива допълнителни възможности за разширяване на знанието за тази част от нашата литература. Библиографският корпус в три раздела – *книги от, книги за и статии за*, дава отлични възможности за подбор и подреждане на информацията. Системата е отворена за попълване със съдържание с цел цялостна реконструкция на корпуса на новата и съвременната българска литература посредством постоянно актуализиране и допълване на информационната база и добавяне на нови статии. Потребителският достъп до нея е свободен и неограничен.

При тези нови и интензивно усъвършенстващи се възможности за конструирането на литературни речници те все повече имат шанс да заместят големия, подробния, постъпателния литературноисторически разказ, който от това няма да загуби своята цялостност и взаимовръзваност на съставлящите го части. Или може би ще бъде по-точно да се каже, че речниците ще го трансформират в дигитална структура с все по-богато и детайлно съдържание, което ще виртуализира литературноисторическата реалност.

БИБЛИОГРАФИЯ

Miroljubov 1907: *Miroljubov, V.* [D-r K. Krastev] Вместо предговор. В: Миролюбов, В. Млади и стари. Критически очерки върху днешната българска литература. [Vместo predgovor. In: *Miroljubov, V. Mladi i stari. Kriticheski ocherki varhu dneshnata balgarska literatura.*]

Penev 1910: *Penev, Boyan.* Посоки и цели при проучване на новата ни литература. В: Лит. сб. „Мисъл“, 1-32. [Posoki i tseli pri prouchvane na novata ni literatura. In: *Lit. sb. 'Misal', 1-32.*]

Sivriev 1999: *Sivriev, Sava.* Митос и техне. Опит върху българската литература от ми-

налия век. София. [Mitos i tehne. Opit varhu balgarskata literatura ot minaliya vek. Sofiya.]

Strashimirov 1896: *Strashimirov, D. T.* [„Българска литература“. От А. Теодоров]. – Българска сбирка, № 5, 496-508. [‘Balgarska literatura’. Ot A. Teodorov]. – *Balgarska sbirka*, № 5, 496-508.]

Teodorov-Balan 1896: *Teodorov-Balan, Aleksandar.* Българска литература. Кратко ръководство за средни и специални училища. Пловдив: Издание и печат на Хр. Г. Данов. [Balgarska literatura. Kratko rakovodstvo za sredni i spetsialni uchilishta. Plovdiv: Izdanie i pechat na Hr. G. Danov.]

The Dictionary as History of Bulgarian Literature

Penka Vatoва

The appearance of the literary dictionary in Bulgaria was registered between the two world wars, when the concept of literary history was already a fact. Literary history literary history seeks to cover the whole literary life and process, or to approach conceptually, selectively, taking into account the diversity of ideas, aesthetics and stylistics.

In contrast, the dictionary strives for a smaller or larger scale, comprehensiveness of names and phenomena, completeness of literary-historical knowledge, although it uses the means of analytical-synthetic exposition. In the history of Bulgarian literary dictionaries, the dictionary either continued the literary-historical narrative by other means, or supplemented and compensated the lack of adequate literary-historical knowledge, or used new possibilities for structuring this knowledge in its special format.

